“สัมมาทิฏฐิ : มัชฌิมศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์”

Sammadiṭṭhi as the Middle of Education for Human Development

อำพล บุดดาสาร Assoc. Prof. Amphon Buddasan[๑]
พระมหาสมบัติ คุเณสโก ดร.Phramaha Sombat Kunesako[๒]
พ.ต.ท.หญิงปิยะนุช ศรีสรานุกรม Piyanuch Srisaranukrom[๓]

Received: *May 29, 2020* **Revised:** *June 02, 2020*
Accepted: *June 29, 2020*

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างหลักสัมมาทิฏฐิในฐานะมัชฌิมศึกษากับการพัฒนามนุษย์ให้เกิดความสมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ ความประพฤติ อารมณ์ สังคมและสติปัญญา ผลการศึกษาพบว่า สัมมาทิฏฐิคือกระบวนสำคัญที่ทำให้มนุษย์เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีและสร้างสรรค์ก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ มีแนวคิด ความเห็น เจตคติ ค่านิยมที่ถูกต้อง มีความเกื้อหนุนแก่ชีวิตและสังคม ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ มีผลให้การคิด การพูดถูกต้องตามที่พึงประสงค์ถือเป็นสัมมาทิฏฐิฝ่ายโลกียะ แต่ถ้าเกิดความรู้ ความเข้าใจ และเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถือว่าเป็นสัมมาทิฏฐิฝ่ายโลกุตระ อาจกล่าวได้ว่าจุดเริ่มการศึกษาที่ถูกต้องตามแนวพุทธศาสนาคือ การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนเริ่มรู้จักคิดแบบโยนิโสมนสิการ ดังนั้น คนจะรู้ดีรู้ชั่วรู้ถูกรู้ผิดต่อเมื่อเขาเกิดสัมมาทิฏฐิในลักษณะของมัชฌิมศึกษา แต่การศึกษาที่จะนำมาสู่การพัฒนามนุษย์ให้สมบูรณ์ได้นั้นจะต้องอาศัยแนวทางแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นฐาน อันได้แก่การศึกษาที่ใช้ปัญญานำโดยให้อยู่ในรูปแบบแห่งมัชฌิมศึกษา

คำสำคัญ: (สัมมาทิฏฐิ), (มัชฌิมศึกษา), (การพัฒนามนุษย์)

---

[๑] รองศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร e-mail: Ampon828@hotmail.com

[๒] อาจารย์ประจำหลักสูตรศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิจัยพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอิสาน e-mail: Khoontawee@hotmail.com

[๓] อาจารย์ (สบ3) กลุ่มงานคณาจารย์ คณะสังคมศาสตร์ โรงเรียนนายร้อยตำรวจ e-mail: auddaprim@hotmail.com

Abstract

The objective of this academic paper is to study the relationship between Sammathitthi as the middle education and the development of human being to be perfect in the body, mind, behavior, emotions, society and intellect. The result founded that Humans have a positive and constructive change, in order to create knowledge, understanding, ideas, attitudes, correct values, and support to life and society that is truthful called Sammathitthi. As a result, the thought of speaking correctly as it is considered a viewpoint of the lust Sammathitthi. But if the knowledge and understanding of all things as it is considered true to the world, a viewpoint of the logout Sammathitthi. It can be said that the beginning of a correct education in Buddhism is that education begins when people start to think of Yonisomanasikara. Therefore, people will know well, know evil, know wrong to their wives, they are right views in the nature of Middle education. But education that can lead to complete human development must rely on the right views, which are education that uses wisdom in the form of Middle Education.

Keyword: (Sammathitthi), (Middle Education), (Human Development)

๑. บทนำ

มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีศักยภาพในการเรียนรู้ได้อย่างยอดเยี่ยม เนื่องจากสมองของมนุษย์มีโครงสร้างที่ดีที่สุดในบรรดาสัตว์ทั้งปวง มนุษย์สามารถเรียนรู้ให้บรรลุ เรียนให้รู้ความจริง เรียนให้รู้ความงาม เรียนให้รู้ความดีหรือความถูกต้อง เรียนให้ได้ตามความปรารถนา และเรียนรู้ให้บรรลุความสุข ซึ่งปัจจุบันมนุษย์เรียนรู้โดยมีสถานบันทางการศึกษาเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบการเรียนรู้ของมนุษย์ซึ่งสถาบันต่างๆ มักมุ่งสอนเฉพาะวิชาหรือศาสตร์ของแต่ละสถาบันที่รับผิดชอบ โดยแยกส่วนความรู้หรือหลักในการดำเนินชีวิตออกจากกัน เมื่อเรียนจบก็จะได้ปริญญาบัตรเพื่อรับรองว่าจบหรือมีความรู้ตามศาสตร์หรือสาขาวิชาเฉพาะทางที่มีผู้เรียนปรารถนาหรือสังคมต้องการเพื่อใช้เป็นอาวุธในการแย่งชิงความได้เปรียบทางวัตถุ จึงมีการแข่งขันกันอย่างมากในสังคมโลกว่าใครจะรู้วิทยาศาสตร์มากกว่ากัน แต่ไม่ได้หาความสันติสุขของสังคมโลก

การศึกษาหลักคำสอนสอนทางพระพุทธศาสนาที่เป็นสัมมาทิฏฐิมิได้สอนให้แยกศาสตร์ต่างๆออกไปจากชีวิต เพราะพระพุทธศาสนามองว่าส่วนประกอบที่สำคัญของชีวิตมีอยู่ ๒ ส่วน คือรูปธรรมกับนามธรรม ส่วนที่เป็นรูปธรรมคือ กายหรือรูป สามารถจับต้องสัมผัสได้ มองเห็นได้ วัดได้ด้วยหลักทางวิทยาศาสตร์ อีกส่วนหนึ่งคือจิต ซึ่งเป็นนามธรรมไม่สามารถวัดค่าได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ โดยรายละเอียดตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนามนุษย์ต้องประกอบด้วยขันธ์ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งต้องดำเนินไปด้วยกันทั้งรูปและนาม จึงจะเป็นชีวิต การดำเนินชีวิตจะเกิดสันติสุขหรือไม่ ขึ้นอยู่กับการศึกษาหรือการเรียนรู้ การศึกษาตามหลักของพระพุทธศาสนานั้นกายกับจิตนั้นต้องไปด้วยกัน อาทิ การเรียนรู้ทางตา คือการมองเห็น เรียกว่า จักขุวิญญาณ ถ้ารู้ทางอื่นก็เป็นวิญญาณอื่นๆ เช่น โสตวิญญาณ ก็คือการรู้ทางหู คือการได้ยินเสียง จมูกที่ดมกลิ่นสารพัดทั้งปวงเรียกว่า ฆานวิญญาณ ลิ้นที่รับรสทุกๆ อย่างที่มาสัมผัส เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ กายที่ถูกสัมผัสเย็นร้อนอ่อนแข็งอันจะรู้ได้ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ ใจ ความรู้สึกนึกคิดในอารมณ์นั้นๆ เรียกว่า มโนวิญญาณ

การเรียนรู้นี้มีเหตุปัจจัยภายในและภายนอกมาประกอบกัน คือ ตา เห็นรูป ตาเป็นอวัยวะส่วนที่เป็น กาย ภายในตัวเรา รูปเป็นสิ่งภายนอก เมื่อรูปกระทบตา เกิดการรับรู้เป็นจักขุวิญญาณ แล้วส่งต่อไปเป็นความรู้สึกว่าชอบหรือไม่ชอบรูปนั้น เรียกว่า เวทนา แล้วเอาไปบันทึกไว้เป็นความจำ เรียกสัญญา แล้วเกิดการปรุงแต่งจิต เรียก สังขาร มีเจตจำนงทำอะไรกับรูป เสียง กลิ่น นั้น เช่นชอบหรือไม่ชอบ เข้าไปหาหรือเดินหนี หรือเข้าไปสัมผัส หรือดูนานๆ ชีวิตของมนุษย์จะดำเนินไปได้ด้วยดีต้องเรียนรู้ทั้งกายภาพหรือวิทยาศาสตร์และจิต ฉะนั้นชีวิต

ก็คือการศึกษา แต่การศึกษาจะพัฒนามนุษย์ให้สมบูรณ์ได้นั้นจะต้องอาศัยแนวทางแห่งสัมมาทิฏฐิ อันได้แก่การศึกษาที่อยู่ในกรอบแห่งไตรสิกขานั่นคือ ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา หรือเรียกสั้นๆว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

๒. มัชฌิมศึกษาคือบ่อเกิดแห่งสัมมาทิฏฐิ

มัชฌิมศึกษาคือแนวทางการศึกษาและปฏิบัติโดยยึดทางสายกลางไม่สุดโต่งด้านใดด้านหนึ่งหรือศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่ง ซึ่งก็มีนักปราชญ์หรือท่านผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้หลากหลายด้วยกัน แต่โดยภาพรวมแล้วส่วนใหญ่เป็นไปในแนวทางเดียวกันดัง เช่น

วิจิตร เกิดวิสิษฐ์[๔] ได้กล่าวถึงการศึกษาตามแนวพุทธที่อยู่บนพื้นฐานทางสายกลางนั้นไว้ว่า “การที่ผู้ศึกษาจะบรรลุความสำเร็จในระดับใดระดับหนึ่งของการศึกษานั้น ต้องขึ้นอยู่กับความพยายามของผู้ศึกษา (Self–effort) ซึ่งธรรมชาติที่แท้จริงของการศึกษาในทรรศนะของพุทธศาสนา ได้แก่ การไม่เลือกชั้นวรรณะ เล็งประโยชน์และความสุข ที่ทั้งตัวเองและเพื่อผู้อื่นมีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิตในนำหนักที่เท่าๆ กันไม่สุดโต่งด้านใดด้านหนึ่ง เป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ตามลำดับ

ในขณะที่ สาโรช บัวศรี[๕] ก็ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาตามแนวพุทธที่อยู่บนพื้นฐานทางสายกลางที่แตกต่างออกไปเล็กน้อยกล่าวคือเน้นการบรรลุเป้าหมายสูงสุดของการศึกษา โดยกล่าวว่า การศึกษาที่ถูกต้อง คือ การพัฒนาขันธ์ห้าให้เจริญหรือสมบูรณ์พร้อมๆกัน เพื่อว่าโลภะ โทสะ โมหะ จะได้ลดน้อยถอยไป หรือว่าหมดไปในที่สุดและได้บรรลุชีวิตที่ดี

นอกจากนี้ยังมีปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาคนสำคัญของโลก ได้แก่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)[๖] ปัจจุบันสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้กล่าวถึงการศึกษาแนวทางสายกลางหรือมัชฌิมศึกษาที่จะทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิจนกระทั่งนำไปสู่การพัฒนามนุษย์ให้

---

[๔] วิจิตร เกิดสิษฐ์, **พุทธศาสนากับการศึกษา,** พุทธศาสน์ศึกษา ๒, ๓ (กันยายน–ธันวาคม), (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒.

[๕] สาโรช บัวศรี, **การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๕๒๙), หน้า ๓๑.

[๖] พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, (**กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา,๒๕๔๒), หน้า ๑๑–๑๒.

สมบูรณ์ได้นั้น โดยท่านได้เสนอให้ใช้หลักไตรสิกขาและเสริมแรงด้วยหลักภาวนา ๔ มาเป็นรูปแบบ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑. ไตรสิกขา เป็นการฝึกฝนตนสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ด้วยการศึกษาเรียนรู้เริ่มตั้งแต่สิ่งที่มีอยู่ภายนอกเพื่อให้เกิดความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม โดยมีความหมายดังนี้

๑) ศีล หมายถึง การศึกษา ฝึกฝน พัฒนาพฤติกรรมทางกาย และวาจา ให้เกิดความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องมีผลดี ในความหมายการศึกษานี้ เพื่อให้เกิดการเรียนวินัยแม่บทของชุมชน (ศีล ๒๒๗ ศีล ๑๐ ศีล ๘ และศีล ๕) ผลของการศึกษาทำให้เกิดการสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้เกิดความลุ่มหลงในการบริโภคใช้สอย ผลจากการศึกษาทำให้หาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ และผลจากการศึกษาทำให้เกิดการพิจารณาก่อนการบริโภคใช้สอย ลดความเห็นแก่ตัว ไม่ก่อให้เกิดการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

๒) สมาธิ หมายถึง การศึกษาทำให้เกิดการฝึกฝนพัฒนาจิตใจ เนื่องจากพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมาทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจ เป็นไปตามเจตจำนงแห่งจิตที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการศึกษาจนเกิดการพัฒนาที่ดีงามแล้ว ย่อมควบคุมดูแลพฤติกรรมไปในทางที่ดีงาม แสดงให้เห็นว่า จิตใจนี้มีสมาธิเป็นศูนย์กลางแห่งการพัฒนา อันได้แก่การศึกษาเรียนรู้ พัฒนาคุณธรรมให้มีอยู่ในจิตใจ เพื่อเสริมสร้างพัฒนาจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตที่สูง มีความประณีต ประเสริฐ อันเกิดจากความเมตตากรุณา การศึกษาช่วยพัฒนาสมรรถภาพของจิตใจให้มีความแข็งแกร่ง เกิดความมั่นคงแกล้วกล้า สามารถทำกิจหน้าที่ได้และการศึกษาช่วยพัฒนาจิตให้เกิดความสุข ทำให้สุขภาพจิตดี มีความอ่อนโยน

๓) ปัญญา หมายถึง การศึกษาทำให้เกิดการพัฒนาปัญญา เพราะปัญญาเป็นตัวนำทางและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด ปัญญาที่ได้รับการศึกษา จะเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจให้ทางออกแก่จิตใจ อันได้แก่ ปัญญาที่ได้รับการศึกษาย่อมช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ ประสบความสำเร็จ ผลการศึกษาทำให้เกิดปัญญา ดำเนินชีวิตเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม สามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดีงามได้

๒. ภาวนา หมายถึง การศึกษาเรียนรู้ พัฒนาชีวิตตนเองให้เจริญ ทำให้มี ทำให้เกิดขึ้นในตน ด้วยการฝึกฝนอบรมพัฒนา (Training; development) ซึ่งลักษณะความหมายการศึกษาแบบภาวนา มี ๔ ประการ คือ

๑) กายภาวนา หมายถึง การศึกษาเพื่อพัฒนาร่างกาย ให้รู้จักติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ทำให้กุศลธรรมเจริญงอกงาม ทำให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญไป ช่วยทำให้เกิดความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาย (Physical development)

๒) สีลภาวนา หมายถึง การศึกษาเพื่อพัฒนาพฤติกรรมที่ทำให้เกิดจากผลการฝึกอบรมด้วยศีล ทำให้ตั้งตนอยู่ในกฎระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียน ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น ย่อมทำให้อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกิดความเกื้อกูลกันในสังคม (Moral development)

๓) จิตตภาวนา หมายถึง การศึกษาเพื่อทำให้เกิดการพัฒนาจิต ด้วยการฝึกฝนอบรม พัฒนาจิตใจให้มีความเข้มแข็ง มั่นคง เกิดความเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีความเมตตากรุณา มีความขยันหมั่นเพียร มีความอดทน มีสมาธิ และความสดชื่นเบิกบาน เป็นสุข ผ่องใสในจิตใจ (Emotional development)

๔) ปัญญาภาวนา หมายถึง การศึกษาเพื่อพัฒนาปัญญา ด้วยการฝึกฝนพัฒนาปัญญาให้มีความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทัน เห็นแจ้งในโลกและชีวิตตามสภาวธรรม สามารถพัฒนาจิตให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์ สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา (Intellectual development)

จากทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาตามแนวพุทธหรือมัชฌิมศึกษาของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) สามารถสรุปได้ ๒ แนวทาง คือ (๑) การศึกษาเพื่อเรียนรู้สิ่งที่อยู่ภายในร่างกายตนเองก่อน เป็นการศึกษาเรียนรู้กายและจิตใจ (๒) การศึกษาเพื่อเรียนรู้สิ่งที่มีอยู่ในภายนอก ซึ่งเน้นการเรียนรู้ สร้างความสัมพันธ์ทางอินทรีย์ว่า ตาเห็นรูปก็มองเห็นเป็นอนิจจัง หูได้ยินเสียงก็พิจารณาเป็นเหตุปัจจัย จมูกได้กลิ่นก็พิจารณาเป็นเพียงสัมผัสที่มากระทบ ลิ้นได้ลิ้มรสพิจารณาเป็นเพียงแค่บริโภคเพื่อดำรงชีวิตอยู่ได้ มิได้ละโมบโลภมาก กายสัมผัสเพียงแค่รู้ว่าหนาว ร้อน เป็นอารมณ์เวทนาเท่านั้น ใจเรียนรู้เพียงแค่สิ่งมากระทบว่าชอบใจมิชอบใจ นี้เป็นลักษณะแห่งมัชฌิมศึกษาคือใช้มรรค ๘ ตัวสติคอยกำกับในการรับข้อมูลเพื่อพัฒนาตนให้เกิดความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม เป็นการศึกษาเพื่อสร้างความสมดุลกับสภาพแวดล้อมสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุขที่เรียกในภาษาสมัยใหม่ว่าการศึกษาเชิงบูรณาการทั้งร่างกาย จิตใจ และสิ่งแวดล้อมนั่นเอง

๓. จุดมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวสัมมาทิฏฐิ

การกำหนดจุดมุ่งหมายของการศึกษานับว่าสำคัญมาก เพราะเป็นตัวกำหนดแนวทางที่จะให้การศึกษาเดินไปแนวทางที่วางไว้ จุดมุ่งหมายการศึกษาตามแนวพุทธศาสนาหรือการศึกษาตามแนวสัมมาทิฏฐินั้น มีนักปราชญ์หรือท่านผู้รู้ด้านพระพุทธศาสนาได้ให้ทัศนะไว้หลากหลายด้วยกันแต่ส่วนใหญ่จะคล้ายคลึงกัน เช่น

ท่านพุทธทาสภิกขุ[๗] ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวสัมมาทิฏฐิ สรุปความได้ดังนี้

๑. เพื่อดับทุกข์ทั้งปวงให้หมดสิ้น ทุกข์ในที่นี้หมายถึง ทุกข์ที่เกิดจากกิเลสอันเป็นเหตุให้เราสูญเสียความเป็นมนุษย์ เพราะการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นหมายถึงการสามารถทำให้บุคคลเอาชนะโลกนี้ทั้งหมด (ไม่ต้องการลาภยศทางวัตถุใด ๆ) เอาชนะโลกอื่นทั้งหมด (ไม่ต้องการไปเกิดในคติอื่น) และทำให้อยู่เหนือโลกทั้งปวง ดับกิเลสโดยสิ้นเชิง ไม่เกิดในโลกไหนอีกต่อไป

๒. เพื่อส่งเสริมศีลธรรมทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ คือ สร้างความถูกต้องเพื่อความก้าวหน้าทั้งทางวัตถุและจิตใจ ต้องชี้ให้เห็นถึงความสุข ๒ อย่าง คือ ความสุขทางกาย ซึ่งยิ่งเสพยิ่งต้องการมาก และทำความเดือนร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น กับความสุขทางจิต ยิ่งแสวงหาเท่าไรยิ่งทำความร่มเย็นให้มากเท่านั้น

๓. เพื่อให้เกิดความรับผิดชอบต่อสังคม เพราะมนุษย์ไม่ได้อยู่คนเดียว แต่อยู่รวมกับผู้อื่นด้วย มนุษย์จึงต้องขจัดความเห็นแก่ตัวและร่วมมือกันเสริมสร้างสร้างสันติสุขในชุมชนและในโลก

ส่วนพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)[๘] ปัจจุบันสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายการศึกษาที่อยู่บนพื้นฐานของสัมมาทิฏฐิที่แตกต่างจากท่านพุทธทาสภิกขุเล็กน้อย โดยท่านชี้ให้เห็นปลายเหตุของการศึกษาที่เป็นสัมมาทิฏฐิหรือในลักษณะผลลัพธ์หรืออานิสงส์ที่จะเกิดกับบุคคลที่ศึกษาและพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นที่ต้นเหตุ โดยท่านได้กล่าวถึงประโยชน์ไว้ ๓ ระดับ ดังนี้

๑. ประโยชน์ปัจจุบัน หมายถึง ประโยชน์ที่เกิดจากบุคคลได้ใช้ความเพียรพยายามและสติปัญญาของตนโดยทางชอบธรรม เพื่อให้ได้มาซึ่งเกียรติยศหรือฐานะทางสังคม เป็นต้น ดังนั้นการศึกษาจะต้องทำหน้าที่ถ่ายทอดศิลปวิทยาหรือวิชาการและวิชาชีพต่าง ๆ เป็นหลัก

๒. ประโยชน์เบื้องหน้า หมายถึง ประโยชน์ด้านการเป็นคนมีคุณธรรมภายในจิตใจและมีความประพฤติที่ดีงาม มีความมั่นใจในตนเอง มีความสุขของจิตใจ ดังนั้น การศึกษาจะต้องทำหน้าที่แนะนำวิธีดำเนินชีวิตที่ถูกต้องและพัฒนาคนให้เป็นคนที่สมบูรณ์

---

[๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

[๘] พระเทพเวที (ปยุทธ์ ปยุตฺโต), **การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย**, (กรุงเทพฯ : คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑๐–๑๑๒.

๓. ประโยชน์สูงสุด หมายถึง ประโยชน์ด้านการเป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระอยู่เหนือโลก ซึ่งจะทำให้เป็นผู้ที่มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่งเบิกบาน สามารถแก้ปัญหาในจิตใจได้ เป็นผู้ที่อยู่อย่างไร้ทุกข์ ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต ดังนั้น การศึกษาจะต้องทำหน้าที่แนะนำวิธีดำเนินชีวิตที่ถูกต้องและพัฒนาคนให้เป็นคนที่สมบูรณ์โดยการพัฒนาปัญญาอย่างสูงสุด

สรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวแห่งสัมมาทิฏฐิ เพื่อพัฒนามนุษย์ให้เป็นผู้ที่มีความประพฤติ จิตใจ สติปัญญา อารมณ์ และสังคมที่ดีงาม และเป็นคนที่สมบูรณ์ถึงพร้อมด้วยวิชชาความรู้และจรณะความประพฤติ ตลอดทั้งให้พ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง

๔. มนุษย์เรียนรู้สิ่งที่ถูกต้องบนพื้นฐานแห่งสัมมาทิฏฐิจึงกลายเป็นมัชฌิมศึกษา

พุทธศาสนาเกิดขึ้นจากการปฏิบัติของพระพุทธเจ้าในลักษณะมัชฌิมาปฏิปทาคือทางสายกลาง ฉะนั้นตามคำสอนของพระพุทธศาสนาทุกอย่างจะต้องอยู่ในรูปมัชฌิมศึกษา กล่าวคือ การศึกษา อบรม เรียนรู้ในหลักแห่งไตรสิกขาจะต้องอยู่ในกรอบของทางสายกลางจนเกิดเป็นสัมมาทิฏฐิ จึงจะเกิดการบรรลุผล โดยการศึกษาจะเริ่มต้นเมื่อมีการรับรู้ของบุคคลที่ถูกต้อง ได้แก่ กระบวนการศึกษาภายในตัวเอง เพื่อทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ มีแนวคิด ความเห็น เจตคติ ค่านิยมที่ถูกต้อง มีความเกื้อหนุนแก่ชีวิตและสังคม ถูกต้องตามความเป็นจริงเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ มีผลให้การคิด การพูดถูกต้องตามที่พึงประสงค์ ถือเป็นสัมมาทิฏฐิฝ่ายโลกียะ แต่ถ้ามีความรู้ ความเข้าใจ และเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถือว่าเป็นสัมมาทิฏฐิฝ่ายโลกุตระอาจกล่าวได้ว่าจุดเริ่มการศึกษาที่ถูกต้องตามแนวพุทธศาสนาคือการศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนเริ่มรู้จักคิดแบบโยนิโสมนสิการ ดังนั้น คนเริ่มมีการศึกษาเมื่อเขามีสัมมาทิฏฐิ และทำให้สัมมาทิฏฐิมีความสำคัญแห่งการศึกษา ตามทัศนะพุทธศาสนาถือว่าการรับรู้ต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการคือ ๑) สิ่งเร้าที่มากระทบ ๒) อินทรีย์ ๓) จิตใจรับรู้อารมณ์ พุทธศาสนาถือว่าเมื่อมนุษย์ยังมีชีวิตอยู่ ก็ยังมีจิตและวิญญาณคือการรู้สึกอินทรีย์ในตัวเรา ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเรียกว่า อายตนะภายใน ๖ ทุกครั้งที่สิ่งเร้ามากระทบกับอายตนะเกิดการรู้สึกถือเป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้ ได้แก่ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส ผิวหนังกับสิ่งที่สัมผัส ใจกับอารมณ์ เกิดการรับรู้เป็นการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่ง

ที่กายสัมผัส และรู้อารมณ์ทางใจ ซึ่งเรื่องนี้พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)[๙] ปัจจุบันสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายหน้าที่ของอินทรีย์และอายตนะไว้ว่า อินทรีย์หรืออายตนะนั้นได้ทำหน้าที่ ๒ อย่างที่สำคัญมาก จึงจะเป็นตัวตัดสินความเป็นไปในชีวิตมนุษย์ นั่นก็คือ ๑) เป็นทางรับรู้ข้อมูล หรือเป็นทางรับรู้ คือรับรู้ประสบการณ์เข้ามาในลักษณะที่เป็นข้อมูล ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการทำให้เกิดปัญญาที่จะเข้าใจแล้วปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ถูกต้อง ถ้ามนุษย์รู้ประโยชน์ของอายตนะหรืออินทรีย์ในแง่นี้ ก็จะใช้มันในการเรียนรู้ หรือเป็นเครื่องมือหาความรู้ ๒) เป็นทางที่รับรู้ความรู้สึก กล่าวคือพร้อมกับการรับรู้อย่างแรกนั้น ก็จะมีความรู้สึกเกิดขึ้นด้วย คล้ายกับว่าสิ่งทั้งหลายเมื่อสัมพันธ์กับ ตา หู จมูก ลิ้น หรือกายของเราแล้ว มันมีคุณสมบัติที่ทำให้เรารู้สึกสบายหรือไม่สบายหรือไม่ก็เฉยๆ ทันทีความรู้สึกนี้เรียกว่า เวทนา

จากทัศนะดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเมื่ออายตนะเป็นที่รับรู้การกระทบกับอารมณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะนั้นๆ ขึ้น เช่น ตา กระทบ รูป เกิดความรู้เรียกว่า การเห็น ความรู้ประเภทนี้เรียกว่า วิญญาณ การประจวบพร้อมกันระหว่างอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ทำให้เกิดผัสสะ หรือการรับรู้ขึ้น ความจำได้หมายรู้ ความรู้สึกต่ออารมณ์คือสัญญา เวทนา ก็เกิดขึ้นตามมา ขั้นตอนนี้เป็นส่วนที่มีความสำคัญคือ ถ้าเป็นกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเพียงองค์ประกอบย่อย ๆ อย่างหนึ่งที่ช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ เป็นกระบวนการญาณทัศนะแต่ถ้าเป็นกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาจะเป็นปัจจัยเอกที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการธรรมทั้งหมด กล่าวได้ว่ามนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไรและทำการอะไร ก็เพราะเวทนาและเพื่อเวทนา กล่าวได้ว่ากระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ ระหว่างกุศลกับอกุศล หรือระหว่างความดีกับความชั่ว คนเราต้องมีผัสสะกับสิ่งเร้าหลายอย่างในแต่ละวัน มีการรับรู้ข้อมูลต่าง ๆ การรับรู้จะถูกต้องหรือไม่ จะดีไม่ดีขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย คือต้องรู้จักเลือกดู เลือกฟัง เลือกดม เลือกลิ้มรส เลือกสัมผัส เป็นการรับรู้ที่ถูกต้อง แต่ถ้าใช้กิเลสตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้อง ย่อมจะเป็นการรับที่ผิดพลาดได้ การรับรู้ที่ได้จากอายตนะเหล่านั้นเป็นจุดเริ่มต้นที่จะเข้ามาสู่การพัฒนาการศึกษา ในการศึกษาจะต้องฝึกคนให้พัฒนาทางด้านปัญญา เพื่อที่จะใช้ปัญญาทำให้รู้ถึงคุณค่าที่แท้จริง

---

[๙] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม,** พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๖.

อย่างไรก็ตาม แนวทางการศึกษาตามแนวทางแห่งสัมมาทิฏฐิจะเห็นว่าเมื่อมนุษย์รู้จักคิดเขาก็เริ่มมีการศึกษา และเมื่อนั้นปัญญาก็เกิดขึ้นอันเป็นตัวหลักในการพัฒนาการศึกษา ทำให้รู้จักสิ่งทั้งหลาย และรู้ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไร พร้อมทั้งปัญญาที่เกิดขึ้นก็มีการพัฒนาขึ้นด้วย ทำให้เกิดพัฒนาอย่างสม่ำเสมอ คือพัฒนาทั้งตัวพฤติกรรม ศีล จิตใจและตามด้วยปัญญาตามลำดับ โดยอาศัยอริยมรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการนำเอาความรู้ในกฎธรรมชาติมาประยุกต์ใช้ในการศึกษา อริยมรรคเป็นทางสายกลางในขั้นวิธีการศึกษา ต่อจากอริยมรรคไปก็คือไตรสิกขาที่เป็นขั้นที่จะนำเอาเนื้อหาของอริยมรรคไปใช้งาน โดยการนำเอาองค์ประกอบทั้ง ๘ ประการ เป็นจัดเป็นกระบวนการศึกษาในขั้นตอนต่างๆ อริยมรรคกับไตรสิกขาจะมีความแตกต่างกันของการจัดลำดับข้อธรรมเท่านั้น เมื่อมองในแง่ของมรรค ก็เริ่มจากการมีสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง ปัญญาในระดับนี้เป็นความเชื่อและความเข้าใจในหลักการทั่วไปโดยเฉพาะความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย การที่จะทำให้สัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นได้นั้น พระพุทธเจ้าทรงตรัสบอกปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฏฐิจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยปัจจัย ๒ ประการ คือ ๑) ปรโตโฆสะคือปัจจัยภายนอก ๒) โยนิโสมนสิการคือปัจจัยภายใน ดังที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิมี ๒ ประการ ดังนี้คือ ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ”[๑๐] ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงองค์ประกอบภายนอก เรามองไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนความมีกัลยาณมิตรนี้ ความมีกัลยาณมิตรย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก พูดถึงองค์ประกอบภายใน เรามองไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนโยนิโสมนสิการนี้ สำหรับภิกษุผู้เสขะยังไม่บรรลุอรหัตผล ปรารถนาความเกษมจากโยคะทั้งหลายอันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่างที่มีประโยชน์มากเหมือนโยนิโสมสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการย่อมกำจัดอกุศลได้และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า

> “เราไม่เห็นธรรมอื่น แม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นหรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป”
>
> “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตร

[๑๐] องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๗๑/๑๑๐.

นี้ เมื่อมีกัลยาณมิตร กุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป เราไม่เห็นธรรมอย่างอื่นแม้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น”[๑๑]

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวสามารถสรุปได้ว่าปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิทั้งปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษา ที่เรียกว่า บุรพภาคของการศึกษา เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งสัมมาทิฏฐิ ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการการศึกษา ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)[๑๒] ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการและปรโตโฆสะไว้ดังนี้ว่า

บรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือโยนิโสมนสิการ เป็นแกนกลางหรือส่วนที่ขาดไม่ได้ของการศึกษา การศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริงหรือบรรลุจุดมุ่งหมายได้ก็เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ อาจให้เกิดการศึกษาได้โดยมีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้องนำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้จริง การค้นพบต่างๆ ความก้าวหน้าทางปัญญาที่สำคัญๆ และการตรัสรู้สัจธรรมก็สำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสิการ อย่างไรก็ตามแม้ความจริงจะเป็นเช่นนี้ก็ไม่พูดดูแคลนความสำคัญของปัจจัยข้อแรก คือปรโตโฆสะ เพราะตามปกติคนที่ไม่ต้องอาศัยปรโตโฆสะเลย ใช้แต่โยนิโสมนสิการอย่างเดียวก็มีแต่อัจฉริยบุคคลยอดเยี่ยม เช่นพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งนับว่ามีน้อยอย่างยิ่ง ส่วนคนทั่วไปส่วนใหญ่หรือคนทั้งหมดในโลกต้องอาศัยปรโตโฆสะเป็นที่ชักนำชี้ช่องทางให้ กิจกรรมในทางการศึกษาที่จัดกันอยู่ ทั้งในอดีตและปัจจุบันซึ่งดำเนินการกันเป็นระบบเป็นงานเป็นการ การถ่ายทอดความรู้และศิลปวิทยาการต่าง ๆ ที่เป็นเรื่องสุตะ ก็ล้วนเป็นเรื่องของปรโตโฆสะทั้งสิ้น การสร้างปรโตโฆสะที่ดีงาม โดยกัลยาณมิตรจึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับความเอาใจใส่ตั้งใจจัดเป็นอย่างยิ่ง จุดที่พึงย้ำเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการนั้นก็คือเมื่อดำเนินกิจการในทางการศึกษาอำนวยปรโตโฆสะที่ดีอยู่นั้น กัลยาณมิตรพึงระลึกอยู่เสมอว่าปรโตโฆสะที่อำนวยให้นั้นจะต้องเป็นเครื่องปลุกเร้าโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียน

สรุปได้ว่าจุดเริ่มต้นการศึกษามาจากการรู้จักแสวงหาและเลือกรับความรู้ ความคิดเห็นจากครูอาจารย์ เพื่อน บุคคลภายนอก หนังสือ ตำรา และสื่อภายนอก แต่ทั้งนี้ต้องอยู่

---

[๑๑] สำ.ม.๑๙/๕๕/๔๕–๕๕.

[๑๒] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม.** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๖๒๑.

ในรูปแบบของมัชฌิมศึกษาคือการศึกษาไม่สุดโต่งด้านใดด้านหนึ่ง รวมทั้งต้องรู้จักคิดเองให้เป็นและให้สอดคล้องกับหลักการแห่งสัมมาทิฏฐิ

๕. บทสรุป

การศึกษาตามแนวสัมมาทิฏฐิโดยให้อยู่ในรูปแบบของมัชฌิมศึกษาคือทางสายกลางไม่สุดโต่งในศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งหรือด้านใดด้านหนึ่ง จึงจะเป็นรากฐานแห่งการพัฒนามนุษย์ให้สมบูรณ์ได้ นั่นก็คือการศึกษาในเรื่องของ ศีล สมาธิ ปัญญา อารมณ์ และสังคม ซึ่งสามารถสรุปให้เชื่อมโยงและมีความสัมพันธ์อย่างเกื้อกูลต่อกัน ดังนี้ คือ *ด้านศีล* เป็นการจัดระเบียบด้านสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่การพัฒนาคุณภาพชีวิต เป็นสิ่งที่นำมาใช้ฝึกมนุษย์ ให้มีระเบียบวินัย มีความสุจริตกาย วาจา มีแรงงานที่เป็นสัมมาชีพ มีพฤติกรรมที่ดีงามและร่วมสร้างสรรค์สังคมให้ดีงาม และการอาศัยสภาพแวดล้อมที่เอื้อเช่นนี้ก็จะเป็นพื้นฐานให้เอื้อต่อการพัฒนาสมาธิหรือพัฒนาจิตใจต่อไป *ด้านสมาธิ* เป็นการพัฒนาจิตใจให้ประณีต มีสมรรถภาพ มีคุณภาพ และมีสุขภาพจิตที่ดี การอาศัยสภาพสภาพจิตใจที่ดีก็จะเป็นพื้นฐานให้เอื้อต่อการปัญญาต่อไปต่อไป *ด้านปัญญา* เป็นการพัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำการต่าง ๆ ด้วยความรู้เข้าใจ จนบรรลุถึงความรู้ประเภทที่ทำให้มีชีวิตหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยความผ่องใสเบิกบานตลอดทุกเวลา *ด้านอารมณ์* เป็นการทำความเข้าใจสิ่งกระตุ้นจากภายนอกที่มากระทบอายตนะแล้วฉลาดใช้สติกำกับ *ด้านสังคม* เป็นการบูรณาการองค์ความรู้ทุกศาสตร์ที่ได้มาจากการศึกษาในรูปแบบมัชฌิมศึกษามาประยุกต์ใช้ให้เกิดการใช้ชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุข เมื่อเข้าใจในองค์ประกอบที่แตกแขนงมาจากไตรสิกขาอันมีหลักการแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นรากฐานแล้ว การพัฒนามนุษย์ก็จะเกิดความสมบูรณ์ตามศักภาพของแต่ละบุคคล คือ ส่งผลทำให้มนุษย์เกิดมีพฤติกรรมที่ดีงามเกื้อกูลในความสัมพันธ์ทางสังคม ทำให้ไม่เบียดเบียนกันและเป็นเครื่องประสานสังคมโดยนำไปสู่การให้เผื่อแผ่แบ่งปัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยวาจา และการบำเพ็ญประโยชน์ต่อกัน เพื่อพัฒนามนุษย์ไปสู่จุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน

เอกสารอ้างอิง

วิจิตร เกิดสิษฐ์. **พุทธศาสนากับการศึกษา.** พุทธศาสน์ศึกษา ๒. กรุงเทพฯ : ๓ (กันยายน–ธันวาคม), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๓๘

วิจิตร เกิดวิสิษฐ์. **ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวา**ท. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย. ๒๕๒๐

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา. ๒๕๔๒.

พุทธทาสภิกขุ. **การศึกษาคืออะไร.** กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์. ๒๕๒๓.

พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมะสำหรับครู.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา. ๒๕๒๘.

พระเทพเวที (ปยุทธ์ ปยุตฺโต). **การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย**. กรุงเทพมหานคร : คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. ๒๕๓๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่มที่ ๑๙, ๒๐.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.

สาโรช บัวศรี. **การศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญผล. ๒๕๒๙.